

УДК 811.161.2'366.5

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Проблема класифікації синтаксичних категорій посідає чільне місце в загальному переліку лінгвістичних питань, що мають стосунок до сучасного функційно зорієнтованого мовознавства. Указані мовні явища викликають постійний інтерес учених своєю багатогранністю. У науковій літературі вже нагромаджено велику кількість праць, у яких ідеї аналізованих категорійних одиниць знайшли різнопланове висвітлення, проте ще й досі не спостерігаємо єдності в їхньому теоретичному висвітленні. Лінгвісти використовують різні принципи класифікації синтаксичних категорій, наявні суттєві розбіжності у визначенні їхнього статусу, грамемного складу, що й спричиняє неоднакову вартість наукових результатів. Тому на сьогодні синтаксичні категорії потребують нового осмислення, що й мотивує *актуальність* нашої студії. Такий підхід став можливим передусім за умови наукової переорієнтації дослідників із проблем пасивного синтаксису на активний, динамічний. Це спровокувало відмежування від традиційного опису мовних явищ, спрямованого від засобів до функції, а також зумовило виокремлення двох різновидів функційного синтаксису – семантичного та формального, „які перебувають у взаємодії і виявляють основні особливості функціонування синтаксичних одиниць” [1, с. 194]. Поза всяким сумнівом, указаний аспект має значні переваги перед односпрямованим формально-граматичним підходом, оскільки сприяє цілісному й послідовному вивченню сукупності категорійних класів синтаксичних одиниць відповідно до притаманних їм найсуттєвіших (значенневих і формальних) ознак й ієрархічно-системних відношень. *Мету* праці вбачаємо в цілісному, системному вивченні синтаксичних категорій сучасної української мови, теоретичному обґрунтуванні їхньої специфіки,

типологічних характеристик та визначенні сукупності кваліфікаційних ознак. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) зважаючи на нові досягнення функційно зорієнтованої граматики, здійснити чітку диференціацію синтаксичних одиниць; 2) обґрунтувати класифікаційні засади вивчення синтаксичних категорій; 3) розглянути аналізовані компоненти в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, виокремити формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорійні одиниці; 4) подати дефініцію терміна *синтаксичні категорії*.

Поняття *синтаксична категорія* неодноразово перебувало в центрі лінгвістичних досліджень. Дефінуючи його, вчені брали за основу різні чинники, що й зумовило появу неоднакових думок і синтаксичних теорій. Водночас не викликає сумніву твердження, що об'єктивно повний та викінчений аналіз зазначеної категорійної величини насамперед ґрунтується на виокремленні сукупності тих чи тих диференційних ознак, притаманних мовним одиницям одного класу, які відрізняють їх від компонентів іншого класу. Крім того, пізнання сутності синтаксичної категорії неможливе без чіткої диференціації синтаксичних одиниць. Від розв'язання цієї проблеми залежить зрілість наукових ідей і, загалом, досконалість усієї синтаксичної теорії. Об'єкт розгляду традиційного описового синтаксису становлять переважно такі його компоненти, як словосполучення, просте та складне речення, за аналізу яких акцентовано увагу передусім на їхніх структурних схемах. Водночас теоретичну вагу будь-якої наукової концепції значно поглиблює вирізнення елементарних одиниць, що уможлиблює аргументоване пояснення механізму всієї складної синтаксичної системи й функціонування похідних компонентів. Виваженість певної класифікаційної моделі великою мірою залежить і від розмежування синтаксичних одиниць у сфері мови й мовлення. У сфері мови вони виявляють абстрагований характер і відсутність різноманітних модифікацій. У сфері мовлення синтаксичні одиниці зазнають багатьох перетворень, пов'язаних з особливостями тексту або мовленнєвих ситуацій. Послідовне дотримання таких кваліфікаційних параметрів, яке вважаємо

найприйнятнішим у сучасній лінгвістиці, дало змогу І. Р. Вихованцеві виокремити три типи синтаксичних одиниць, що мають стосунок до сфери мови, – мінімальну синтаксичну одиницю як компонент речення чи словосполучення та дві синтаксичні одиниці-конструкції – речення й словосполучення [2, с. 6–10]. Відмінності між ними простежуємо передусім у граматичному (структурному) плані. Зважаючи на функційні особливості мінімальних синтаксичних одиниць, дослідник виокремлює два їхніх різновиди – „члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв'язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і вторинних предикатних). Тому поряд із синтаксичними одиницями і категоріями синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення є фундаментальними поняттями синтаксису як мовного рівня і синтаксису як науки” [4, с. 3]. У вказаній тріаді найвищою за рангом одиницею виступає речення.

Класифікаційну схему синтаксичних компонентів поглиблює їхній розгляд у сфері мовлення, що передбачає виокремлення співвідносного з реченням мінімального фрагмента зв'язного мовлення – висловлення й максимального – тексту. У такому разі акцент здійснюють на комунікативному аспекті, який зумовлює аналіз синтаксичних компонентів, зважаючи на їхню спеціалізацію в реальних ситуаціях спілкування. Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення висловлення дає змогу розглядати його як інформативно достатню й відносно самостійну одиницю мовлення, що вирізняється „спрямованістю на мовленнєві акти, безпосереднім зв'язком із ситуацією” [2, с. 155]. Доречним у цьому плані вважаємо спостереження А. А. Леонтьєва. На його думку, висловлення – це комунікативна одиниця, яка відображає фрагмент мовленнєвої діяльності, результат системи операцій, здійснюваних на основі мовних одиниць у їхній динаміці. Воно становить закінчене змістове ціле, призначене для слухача й мовця, що одночасно може бути охарактеризоване як у мовному (граматичному, структурному), так і

мовленнєвому (синтагматичному, комунікативному) аспектах [5, с. 29–30]. Отже, комунікативний акцент, що виявив певні переваги в дослідженні мовних явищ, об'єднав учених у тлумаченні висловлення як співвідносною з конкретною мовленнєвою ситуацією одиниці, якій властива система диференційних ознак та категорій.

Безпосередній стосунок до проблеми вирізнення синтаксичних одиниць мають питання, пов'язані з диференціацією синтаксичних категорій. Спільність різноманітних синтаксичних концепцій полягає в потрактуванні аналізованих мовних явищ як складників граматичних категорій. Водночас лінгвістичні теорії позначені й відмінностями, що полягають у виборі ними певних диференційних ознак за вивчення вказаних мовних величин. Якщо кваліфікацію морфологічних категорій передусім здійснюють на тлі парадигматичних ознак, то синтаксичні категорії потребують розгляду в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між певними словами в межах словосполучення чи речення й між синтаксичними конструкціями. „Категорія в синтаксисі – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень” [2, с. 61]. Сучасний функційно-категорійний синтаксис відмінний від традиційної описової синтаксичної науки сукупністю його семантичних, формальних і комунікативних параметрів, відповідно до чого виокремлюють три типи синтаксичних категорій – семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні [2, 61–63; 4, с. 4]. У сучасній українській мові подібною є концепція М. В. Мірченка, який наголошує, що „синтаксична категорія являє собою сукупність синтаксичних одиниць (мінімальних синтаксичних одиниць, словосполучень, речень, висловлень, надфразних едностей тощо), яка загальним синтаксичним змістом охоплює синтаксичні категорії різних синтаксичних одиниць і членується на семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні категорії з їхнім подальшим членуванням на грамеми (складники відповідних синтаксичних категорій)” [6, с. 68].

Формально-синтаксичні категорії відображають формальну організацію речення. Вони вказують на тип синтаксичного зв'язку між синтаксичними одиницями нижчого рангу, які структурують речення. Серед категорійних значень формально-орієнтованого плану виділяють категорії предикативності (у формальному розумінні), підрядності, сурядності, а також категорії підмета, присудка та другорядного члена речення. Підмет і присудок входять у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку речення й перебувають у предикативному зв'язку. Це означає, що реченнєві побудови такого типу поєднують два складники, які однаковою мірою передбачають один одного: присудок вимагає підмета зазвичай у типовій для нього формі називного відмінка іменників, а підмет визначає форми особи, числа та роду присудкового компонента. Для одноядерних конструкцій, у яких функцію центрального компонента виконує співвідносний із присудком головний член речення, формально-синтаксична категорія предикативності не характерна. Вказуючи на типові формально-синтаксичні категорійні одиниці, крім предикативності, розглядають категорію підрядності, що перебуває на другому місці в аналізованій категорійній системі. Її визначальною ознакою виступає не двобічний, а односпрямований зв'язок між опорним і залежним компонентами речення. За такого трактування дослідники звертають увагу на здатність опорних слів керувати певними відмінками іменників. Позиційна структура двоскладного речення зазвичай передбачає наявність правобічної позиції керованих компонентів, тоді як лівобічна переважно має стосунок до явищ координації. Периферія керованих членів речення пов'язана з їхньою лівобічною позицією в односкладних синтаксичних конструкціях. Продуктивність сучасних мовознавчих студій становить виокремлення певних граматичних типів керування, що ґрунтується на морфологічних особливостях залежного слова. Відповідно до цього диференціюють власне-відмінкове (безпосереднє) керування, коли залежне слово виражене безприйменниковими відмінками, і прийменниково-відмінкове (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми здійснено за допомогою

прийменника [3, с. 11]. За ступенем вияву необхідності керованого слова для з'ясування змісту опорного розрізняють керування сильне й слабе. „Під сильним керуванням розуміють таку залежність від опорного слова відмінка іменника чи відмінка з прийменником, за якої між залежним іменником і опорним словом наявний тісний та необхідний зв'язок” [3, с. 11]. Диференційну ознаку слабого керування становить менша обов'язковість залежного слова для опорного й нерідке його імпліцитне вираження.

Периферійністю позначена категорія сурядності, такі її рангові кваліфікаційні параметри зумовлені відсутністю ознак підпорядкування. „Сурядність – формально-синтаксична категорія речення, що стосується синтаксичного зв'язку рівноправних (незалежних) компонентів складного і простого речення” [2, с. 62]

До складу семантико-синтаксичних категорійних одиниць зараховують категорії об'єктивного семантико-синтаксичного змісту – предикатність і субстанційність, які об'єднують відповідно підкатегорії предиката дії, предиката якості, предиката стану, предиката кількості тощо та підкатегорії суб'єктності, об'єктності, адресатності й под. Суб'єктивними семантико-синтаксичними категорійними одиницями вважають категорію ствердження/заперечення й модально-часову категорію предикативності, що має стосунок і до двоядерних, і до одноядерних конструкцій. У лінгвістиці висловлено низку аргументованих думок, пов'язаних із тлумаченням модальності й часу як складників комплексної семантико-синтаксичної категорії предикативності, яка виражає передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності [2, с. 62]. Основним репрезентантом синтаксичних модально-часових характеристик виступає предикат, що на формально-синтаксичному рівні відповідає присудкові або співвідносному з ним головному компонентові односкладного речення. Із поданими міркуваннями деякою мірою перегукується думка М. В. Мірченка, який вважає модальність підкатегорійним компонентом предикативності й надає їй статусу комплексної синтаксичної реченнєвої категорії, комунікативної надкатегорії [6, с. 290].

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури, втілена власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення. З-поміж категорій, пов'язаних із комунікативним аспектом, особливого статусу надають темо-ремним відношенням та категорії комунікативної настанови. Темою вважають вихідну частину висловлення, відоме, а ремою – його комунікативний центр, нове, те, що визначає зміст теми [2, с. 148]. У деяких ускладнених реченнєвих структурах можлива кількеступінчастість актуального членування. Дослідження комунікативно-синтаксичного аспекту речення дає змогу виділити також категорію комунікативної настанови, в основу якої покладено характер мовленнєвого стимулу. Зважаючи на такі ознаки, зазначають, що вона поєднує підкатегорії розповідності, питальності та спонукальності [2, с. 61–63]. Синтаксичні категорії речення в цілому тісно пов'язані з його парадигматичними формами. Хоча не завжди те, що в морфології об'єднано відповідно до правил словозміни, у синтаксисі належить до спільних категорійних груп. Найбільшою мірою це залежить від функцій, які виконують словоформи в межах словосполучення чи речення.

Отже, *синтаксичні категорії* – узагальненні, абстрактні, об'єднані сукупністю споріднених функцій явища, для яких характерний той самий синтаксичний зміст відповідної ознаки, однотипні формально-синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, що уможлиблює триаспектний аналіз цих мовних явищ – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний. Порушені в статті проблеми перспективні для функційного дослідження всієї категорійної системи синтаксису сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

3. Вихованець І. Р. Граматичні вияви керування / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 9–13.

4. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.

5. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолінгвистики и теории коммуникации / А. А. Леонтьев // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 18–36.

6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

У статті обґрунтовано класифікаційні засади вивчення синтаксичних категорій, розглянуто їх в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, виокремлено формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорійні одиниці, подано дефініцію поняття „синтаксична категорія”.

Ключові слова: синтаксичні категорії, предикативність, підрядність, сурядність, підмет, присудок, другорядний член речення, предикатність, субстанційність, тема, рема.

The article classification principles study of syntactic categories are substantiated, in terms of syntactic relations and semantic-syntactic relations are considered, formal-syntactic, semantic-syntactic and categorical units communication are distinguished, definition of the term „syntactic category” is served.

Key words: syntactic category, predication, clause, coordination, subject, predicate, a minor member of the sentence, predykatnist, substantsiynist, theme, rema.